

МАДАРСКИЯТ ГРОБ III/5 И АНАЛОГИИТЕ МУ В СЕВЕРНОТО ЧЕРНОМОРИЕ

РАШО РАШЕВ

В могила III, северно от Мадара в края на 20-те години е открит гроб, който представлява особен интерес. Могилата с първичното погребване датира от бронзовата епоха, а гроб N 5 е бил вкопан вторично в могилния насип. На дълбочина 0,70 м. най-напред бил разчистен скелет на кон, а под него - човешки скелет на "немного възрастен индивид". Конският скелет лежал на дясната си страна с череп на север. Същата ориентация имал и човешкият скелет, положен на гръб с опънати край тялото ръце. Гробът бил отчасти разрушен от изкопите, направени преди разкопките, във връзка с провежданите там военни учения, но изглежда гробният инвентар не е бил засегнат. До черепа на коня е намерено елипсовидно златно украшение с изпаднала стъклена вставка. Отляво на човешкият скелет е открит голям златен коланен крайник със зрънчеста украса във вид на ромбове и триъгълници и една частично запазена апликация от кост. Върху таза лежали в първоначалното си положение златни украшения на изгялал кожен ремък, включващи големи и малки овални апликации с вставки от синьо стъкло и четири златни ремъчни висулки с украса, сходна с тази на крайника. Към колана са били окачени железен нож и кожена торбичка, в която са били положени желязно огниво и кремък¹.

Мадарският гроб, който ние предлагаме да бъде означаван за краткост III/5, е разглеждан в литературата главно във връзка с коланния накит. Известен като Втори коланен накит от Мадара, той обикновено се датира към VIII в.², както бе предложил още откривателят му. Датировка в края на VII - VIII в. бе посочил Ст. Станчев /Ваклинов/ без да приведе аргументи³. Относителната хронология на тази рядка находка - а заедно с нея и на целия гроб - напоследък е улеснена от обнародването на нов сравнителен материал, произхождащ от проучени чрез разкопки паметници. Според някои автори стиловите и технологични белези на коланните украси от типа на мадарските, позволяват те да бъдат отнесени към третата четвърт на VII в., а гробът да се припише на аварите⁴. Други подкрепят

тази датировка, уточнявайки, че на територията на аварския каганат овалните апликации с инкрустирано цветно стъкло са били разпространявани от българите-кутригури /оногури/⁵. Коланните украси с припоени гранули А. К. Амброз датира към края на VII в. и началото на VIII в.⁶ Към средата на VII в. се отнася ремъчният крайник с украса от припоени гранули, образуващи триъгълници, от аварския владетелски гроб при Кунбабони, Унгария⁷. Елипсовидна апликация с инкрустирана стъклена паста, изцяло сходна с мадарската по начина на оформлението на бордюра и гнездото за вставката, е открита в гроб при Наташино в Крим. Подобно на мадарския гроб той е вторичен, вкопан в по-стара могила и въз основа на намерените там тока за колан и Т-образни коланни апликации е датиран във втората половина на VII в.⁸ Въз основа на посочените аналогии на колана, мадарският гроб най-общо може да се отнесе към втората половина на VII в.⁹.

Гроб III/5 притежава някои особености, на които досега не е обръщано достатъчно внимание¹⁰. Първата се отнася до конструкцията на гробната яма. За нея откривателят В. Миков не дава подробности, но положението на двата скелета един върху друг позволява тя да бъде реконструирана с достатъчна сигурност. Възможни са два варианта: 1. Гробната яма не е била снабдена с допълнителни устройства, трупове са били положени един върху друг, отделени със слой пръст; 2. Конят е бил положен върху дървено покритие, закрепено върху уширение на гробната яма, в която е бил положен трупът на човека. Гробни ями с подобно устройство /т. нар. заплечики в руската литература/ са добре известни в степната област на Европа и Азия в периода на Великото преселение и след него. Според нас, мадарският гроб най-вероятно е имал подобно устройство.

Втората особеност е, че мадарският гроб не е част от некропол. Той е единичен гроб, вкопан в по-ранна надгробна могила и засега е единствения гроб от този тип и от онова време /втората половина на VII в./ в долнодунавската област. Не може да се изключи възможността към периода да се отнасят и други единични гробове със северна или североизточна ориентация. Такъв е например гроб 2 от същата могила XII при Мадара¹¹, както и един вторичен гроб в могила северно от Плиска¹². Датироването им обаче при липсата на инвентар е невъзможно. Те

биха могли да се отнасят и към пребиваването на "късните номади" от XI-XII в., когато в степната причерноморска област отново се появяват вторични гробове със северна ориентация, вкопани в по-стари могили.

Изолираното положение на мадарския гроб, наличието на кон върху човешкия скелет, скъпият коланен накит и датировката на комплекса във втората половина на VII в., са четири характерни признака, които го сближават с една значителна група единични гробове в степната ивица на Северното Причерноморие и Крим /обр. 1/. По-голямата част от тях също са вкопани в по-стари надгробни могили, други не се разполагат в могили, за трети липсват точни данни за местоположението. Най-близката аналогия на гроб III/5 от Мадара е вторичният гроб при Сивашовка, Херсонска област¹³. Там цял кон е бил положен върху дървено покритие над човека. Гробният инвентар включва железан двустър меч, железни върхове на стрели и пълен комплект коланни украси от сребро, датирани в средата - втората половина на VII в. Разновидност на гробовете с цял кон, положен над човека, са случаите, когато върху дървеното покритие е било полагано чучело на кон или само кожата с главата и крайниците в анатомичен порядък, а понякога само главата. Такива са гробовете при Сивашковско, Костогризово, Келегеи, Ковалевка, Яблоня, Димовка, Ясиново¹⁴. Към същата традиция се отнасят и гробовете, при които цял скелет на кон или череп с крайниците се откриват на дъното на обща яма с човешки скелет. Понякога конят е бил полаган върху издигната над дъното на гробната яма площадка, а човекът - в ниша. Такива са гробовете при Белозерка, Портово, Виноградное, Новие Сенжари¹⁵. Двете групи се обединяват и от общата ориентация на човешките и конски скелети - предимно на север-североизток, понякога на изток.

Подобна ориентация имат и гробовете, в които липсва конски скелет, но въз основа на вторичното погребение върху по-стари могили и ориентацията си, те могат да бъдат причислени към посочените по-горе комплекси. В своята съвкупност тези гробове отразяват състоянието на една социално разслоена етническа група, при която наличието на кон и състава на гробния инвентар може да бъде показател за социално положение. От тази гледна точка А. И. Айбабин обособява следните групи¹⁶: 1. Обикновени воители, в

чиито гробове инвентарът е оскъден /Димовка, Ковалевка/. 2. По-богати воители. В тази група се срещат коне, конски чучела или череп и крайници. Гробният инвентар е съставен от оръжие и снаряжение, откриват се коланни украси от бронз, сребро или биметални /Портово, Сливашовка/. 3. Военни воители от различен ранг. Гробният инвентар е съставен от глинени съдове, оръжие и снаряжение, коланните украси и накитите са изработени от предимно от злато /Ясиново, Белозерка, Келегеи, Новие Сенжари, Макуховка, Лимаровка/. 4. Възпоменателни съоръжения на родово-племенната върхушка. Тези паметници дълго време са били интерпретирани като съкровища или инвентар на гробовете. Напоследък А. К. Амброз посочи сходството им с възпоменателните комплекси на тюркските кагани в Монголия /Вознесенка, Глодоси, Малая Перещепина/¹⁷.

Възползвайки се от тази схема без затруднения можем да отнесем гроб III/5 от Мадара към група 3 - групата на военните воители от различен ранг. В тази група мадарските коланни украси имат най-голяма близост по отношение на орнаментацията и техниката на изработката с някои ремъчни украси от гроба при Белозерка. Там се срещат както златни ремъчни накрайници за обувка с украса от гранули, образуващи триъгълници, така и сребърни апликации за сбруя със златни обковки за стъклени и гранатови вставки¹⁸. Близки аналогии на орнамента и златарската техника, мадарските коланни украси имат сред златните предмети от находищата в четвъртата група - Малая Перещепина, Глодоси и Вознесенка.

Гробовете на воители с цял кон или с череп и крайници, ориентирани на север-североизток, се появяват в Източна Европа през IV-V в. и се свързват с тюрките в състава на хунския племенен съюз¹⁹. През VI-VIII в. гробовете с кон са известни в Централна Азия /Алтай, Тува, Казахстан/, където те с увереност се отдават на тюркските племена²⁰. За етническата принадлежност на гробовете от Северното Причерноморие са изказани две основни становища. Една група изследвачи ги свързват с българите, а някои автори ги обособяват в отделна културна група под името Сивашовка²¹. На българският хан Кубрат се приписва богатото находище от Малая Перещепина²². Други изследвачи смятат, че находищата от типа Малая Перещепина, които М. И. Артамонов обособява в

отделна перешчепинска култура, са принадлежали на тюркските вождове, възглавявали хазарски отряди при стълкновенията им с българите. На хазарите се приписват и гробовете от третата група по А. И. Айбабин²³. Към народа "рос" или "рус" отнася тези паметници Д. Т. Березовец, според когото този народ е имал пряко отношение към създаването на салтово-маяцката култура, т. е. към българите²⁴. Мнението на Б. А. Рибакон за антиската /славянска/ принадлежност на находищата от перешчепински и пастирски тип е вече изоставено²⁵.

И така, гроб III/5 от Мадара принадлежи към сходни по обряд, хронология и етническа принадлежност паметници от Северното Причерноморие. Той е разположен на около 500 км. от крайните западни гробове на тази група и в разделителната ивица между тях засега не е известен друг подобен паметник. Изолираното му положение може да се тълкува по различен начин. Най-приемливо ни се струва обяснението, че мадарският гроб се е появил във време, когато обичаят за вкопаване на единични гробове в по-стари могили се е намирал в стадий на изоставяне. Този степен обичай е характерен за номадското население, което погребва знатните си мъртъвци изолирано и разпръснато, поради подвижния си начин на живот, а вероятно и според древна традиция, позната още от скитско време. На Долния Дунав изглежда обичаят е преживявал последните си дни. Причината трябва да се търси в промените географски и социално-икономически условия, в които прабългарите се развиват след преселението. Специално за географските условия трябва да се посочи, че на юг от Дунав са съществували ограничени възможности за екстензивно подвижно скотовъдство, което от своя страна изисква подвижен начин на живот. Усядането, което е започнало още в Северното Черноморие, тук е било ускорено и от географския фактор²⁶. За това са съдействували и политически фактори - опасността от хазарите, неизяснените отношения с Византия при заемането на Онгъла и противопоставянето между двете сили след 680 г. Този процес на стопански и политически промени е бил съпроводен и от генерална смяна на художествения стил в Северното Причерноморие и Поднспровието, където най-вероятно е бил изработен мадарският коланен накит. Грануляцията чрез припопяване като орнамент и техника се изоставят и се заменят с накити, в изработването на които са приложени по-различна орнаментация и техника. В този смисъл гроб III/5 е илюст-

рация за отмирането на един специфичен погребален обряд и на един художествен стил. С това трябва да се обясни и неговата уникалност. Появата му с голяма вероятност може да се свърже с времето, когато българите на Аспарух, се заселват в днешна Североизточна България. Не разполагаме с достатъчно сигурни факти за идентифицирането му като гроб на самия Аспарух, както предполага един автор, но не съществуват сериозни пречки да бъде отдаден на някой от неговите военачалници²⁷. Сигурно е, че това е един от най-ранните относително добре датирани паметници на средновековната българска култура.

Б Е Л Е Ж К И

1 М и к о в , В. Последни могили находки. - Мадара. Т. I. С., 1934, с. 432-436, обр. 290-295.

2 М и т я е в . К. Старобългарски златен накит от Мадара. - ИАИ, IV, 1926-1927, с. 14 сл.; М а в р о д и н о в , Н. Старобългарското изкуство С., 1958, с. 79-80

3 С т а н ч е в , Ст., И в а н о в , Ст. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, с. 21.

4 B á l i n t , Cs. Vestiges archéologiques de l'époque tardive des Sassanides et leur relation avec des peuples des steppes. - AAASH, 30, 1978, p.198, n.70, fig. 12.

5 G a r a m , E. Granulierte, goldene kleine Riemenzunge aus der Mautner - Sammlung (Zusamm). - FA, XXXIX, 1988, s. 171 -172.

6 А м б р о з , А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы I - СА, 1971, 2, с.123, рис. 6/22,23

7 W e r n e r , J. Der Schatzfund aus Vrap in Albanien. Wien, 1986, s. 55q Taf. 19/2.

8 Б а р а н о в , И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев, 1990, с. 111-112, рис. 39/25, 41/1.

9 F i e d l e r , U. Die Grablegen der Protobulgaren an der unteren Donau. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1. С., 1989, с. 143-144.

10 А н г е л о в а , Ст., Д о н ч е в а - П е т к о в а , Л. Сходства и различия между паметниците от Кримския вариант на салтово-маяцката култура и културата на Първото българско царство. - В: Българите в Северното Причерноморие. Т. I. Велико

Търново, 1992, с. 31; Ра ш е в , Р. Рец.: Баранов, И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев, 1990, 166 с. - Археология, 1992, 1, с. 82.

11 М и к о в , В. Цит. съч., с. 290.

12 Ориентацията му не е определена, срв. Ш к о р п и л , К. Курганы. - ИРАИК, X, 1905, с. 336 /могила А XI/.

13 Етнокультурна карта територии Украинской ССР в I тыс. н. э. Киев, 1985, с. 103, рис. 18, Археология Украинской ССР, Т. 3. Киев, 1986, с. 227-228, рис. 54/2,3 - 11,15,16.

14 Пак там; А й б а б и н , А. И. Погребение хазарского воина. - СА, 1985, 3, с. 191-201; Съ щ и я т . Келегейское погребение военного вождя. - В: Проблеми на българската история и култура. 2. С., 1991, с. 28-35.

15 А й б а б и н , А. И. Погребение..., с. 201; Археология Украинской ССР, с. 229.

16 А й б а б и н , А. И. Цит. съч., с. 202.

17 А м б р о з , А. К. Кочевнические древности

17 А м б р о з , А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи - первой половины VIII в. - В: Степи Евразии в эпоху средневековья /Археология СССР/. П., 1981, с. 19-20; Съ щ и я т . О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре - вопрос интерпретации. - В: Древности эпохи Великого преселения народов. М., 1982, с. 205-222.

18 А й б а б и н , А. И. Погребение..., с. 197, рис. 8/1,2,6,7.

19 З а с е ц к а я , И. П. Особенности погребального обряда гунской эпохи на территории степей Нижнего Поволжья и Северного Причерноморья. - АСГЭ, 13, 1971, с. 69 сл.

20 А й б а б и н , А. И. Погребение..., с. 201 и пос. там л-ра; О в ч и н н и к о в а , Б. Б. Гюпкские древности Саяно- Алтая в VI-IX веках. Сведловск 1990, с. 8-17; Савинов, Д. Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Ленинград, 1984, с. 48-88.

21 А й б а б и н , А. И. Погребение..., с. 201 и цит. там л-ра; Етнокультурна карта..., с. 105; Археология Украинской ССР, с. 229; Б а р а н о в , И. А. Цит. съч., с. 115.

22 В е р н е р , Й. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат - хан на българите. С., 1988.

23 А й б а б и н , А. И. Цит. съч., с. 201-202 и цит. там л-ра; А м б р о з , А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи..., с. 19-20.

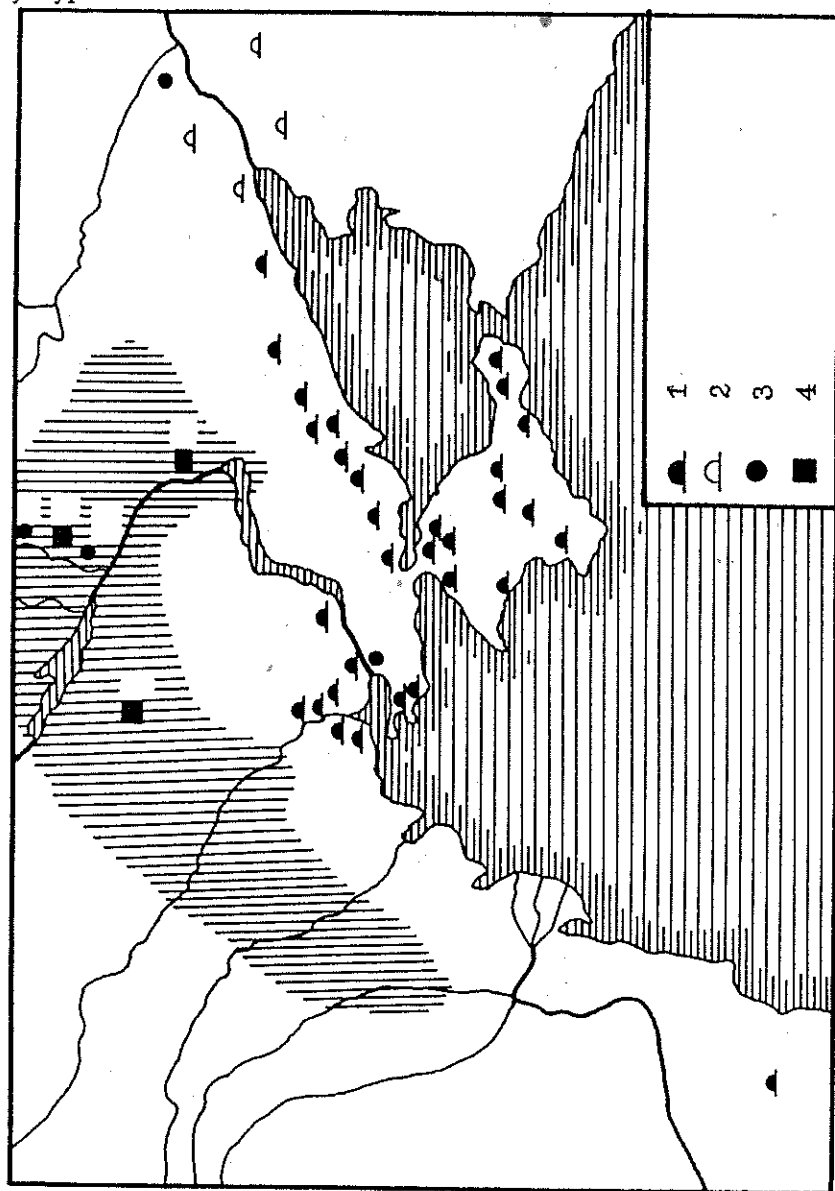
24 Б е р е з о в е ц , Д. Т. Про ім'я носії в салтівській культурі. - Археологія, XXV, 1970, с. 74.

25 Р ы б а к о в , Б. А. Древние русы. - СА, 17, 1953, с. 23 сл.

26 С т а н и л о в , Ст. Селища и аули /някои въпроси за преселението и усядането на прабългарите на Долния Дунав - VII-VIII в./ - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с.102.

27 Fiedler, U. Die Grablegen der Protobulgaren an der unteren Donau. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 143-144.

ОБР. 1. Гроб III/5 при Мадара и неговите аналогии в Северното Причерноморие. Легенда: 1. Вторичен гроб в по-ранна надгробна могила /с обнародвани данни/. 2. Вторичен гроб в по-ранна надгробна могила /необнародван/. 3. Гроб без данни за вкопаване в могила. 4. Находища от Перещепински тип. Защрихованата ивица очертава границите на пенковската култура /VI-VII в./.

ЗА ЕДИН СТАРОБЪЛГАРСКИ СКАЛЕН МАНАСТИР ОТ X - XI ВЕК В ЦЕНТРАЛНА МОЛДОВА

ГЕОРГИ АТАНАСОВ

Според досегашните проучвания, в Североизточна България¹ и Крим² са групирани най-големите и най-коментираните средновековни скални манастири в Източна Европа. Точно между тези две групи обаче, по средното течение на р. Днестър в Южна Украйна и централна Молдова, също са регистрирани подобни паметници /обр. 1/. Те обаче остават някак си в периферията на научните дирения. Причината е в слабото им документиране - предимно в съчинения от края на миналия век, където общо взето са отнесени към XVI - XVIII в.³. Става въпрос за обителите в Нагорян, Бум, Лядави, Студеница, Малиевци, Кривчик и Бакота в района на Каменец Подолски⁴ и манастирите до Бутучени и Ципово⁵, недалеч от ранносредновековното укрепление Калфа⁶.

В мнозинството скални обители действително има късни надписи и преправки, но те винаги имат отношение към времето, когато са възникнали манастирите. Така например графитите, надписите, стенописите и находките в скита до Бакота се отнасят по-скоро към XII-XIII отколкото към XV-XVIII в.⁷. Навярно по-ранна датировка имат рисунките и знаците в Нагорян⁸ и релефът до Буш /той напомня куманските изваяния/⁹, но те са само мимоходом споменати, за да можем да правим категорични и обосновани изводи. Такава възможност обаче се откри благодарение на една нова и по-пълна публикация на Бутученските пещерни обители в Известията на Молдавската академия на науките¹⁰, която като че ли е останала въвн от ползрението на нашите специалисти. На първо място за пръв път се обнародва планът на скалния скит, който включва църква и няколко килии /обр. 3/. Прави впечатление, че това са естествени пещери с малко изкуствено дооформяне, свързано с изсичането на презвитерия и протейзиса. По този повод само ще допълня, че скалните манастири в Украйна от XII-XIV в. /предимно кримски/ и особено от XVI-XVIII в. са изцяло с изкуствено изсечени помещения, при което не са останали следи от естествената грапавина на скалата, а интериорът напълно се